

SAİD HALİM PAŞA KİTABI

OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz

Zeytinburnu Belediyesi Kùltür Yayınları
Kitap No: 68

Koordinasyon
Sertaç Güleç
Nurullah Yıldız

SAİD HALİM PAŞA KİTABI
OSMANLI SADRAZAMI VE DÜŞÜNÜR

Hazırlayan
Asım Öz

Düzeltili
Gülümser Karabulut

ISBN 978-605-7664-70-9

T.C. Kùltür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 20640

1. Baskı,
İstanbul, Mayıs 2021

Kitap Tasarım
Abdüsselam Ferşatoğlu

Baskı, **Seçil Ofset**
100. Yıl Mahallesi Massit Matbaacılar Sitesi
4. Cadde No:77 Bağcılar, İSTANBUL
Sertifika No: 44903

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSLAMCILIK DÜŞÜNCESİ VE BUNA BİR ÖRNEK TEŞKİL ETMESİ AÇISINDAN SAİD HALİM PAŞA

MICHELANGELO GUIDA

Şüphesiz Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın torunu olan, normal şartlarda hidivlik silsilesinde bulunan ve 1866'dan sonra İstanbul'da yerleşen Said Halim Paşa, 20. yüzyılın ilk çeyreğinin önemli bir 'modernist'¹ İslamcı örneği olmakla beraber II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki İttihat ve Terakkideki İslamcılık cereyanının da ilginç bir temsilcisidir. Bu yazımda,² genel hatlarıyla II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki İslamcılık düşüncesini ve buna bir örnek teşkil etmesi açısından Said Halim Paşa'nın düşüncesini anlatmaya çalışacak, karşılaştığım bazı sorunları sunacağım. Yazımın daha çok sonuna doğru Paşa'nın siyasi görüşlerinin 'meşrutiyet' kavramıyla çakışma noktaları üzerinde duracağım.

Bilindiği gibi İslamcılık, İslam'ı inanç, düşünce, ahlak, siyaset, idare ve hukuk bakımından hayata hâkim kılmak, Müslümanlar arasında birlik ve dayanışmayı tesis ederek İslam ülkelerini Batı karşısında geri kalmışlıktan kurtarmak amacına yönelik bir çözüm arayışı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aydınları tarafından dile getirilmeye, tartışılmaya başlandı.³ İlk defa Yeni Osmanlılar arasında yaygınlaşan İslamcılık düşüncesi, II. Meşrutiyet'ten sonraki yeni siyasi ve kültürel çerçevede içinde olgunlaştı. Son noktada diğer ideolojilere alternatif modern bir toplum ve devlet yönetimi projesi ortaya çıkarttı.

Bu ideolojiyi temsil eden Said Halim Paşa, kendisini de içerisinde gördüğü İslamcılığı şu ifadelerle tanımlıyor:

Biz o fikirdeyiz ki, İslâm şeriatının ihtiva ettiği ahlâkî, sosyal ve siyâsî düsturlar, insan tabiatına tamamen uygundur ve Âdemoğullarının, kıyâmete kadarki hayat ve kaderlerini düzenlemeye lâyıktır [...].

Bu imanımızdan dolayı, Müslümanların tekâmülünün, İslâm düstur ve esasları dışında mümkün olabileceğini kabul edemeyiz. Bu inancımız, fizik kanunları kadar sağlamdır.⁴

1864'te Kahire'de doğan Said Halim Paşa aslında atipik bir İslamcıdır. Said Halim Paşa ailesinin yakın dostu olan Mehmet Âkif Ersoy tarafından Fransızcadan tercüme edilen Paşa'ya ait metinler, İslamcı entelektüellerin bulunduğu *Sıratı müstakim* ve *Sebilürreşad* gibi dergilerde yayımlansa da İslamcı çevrelerde faaliyetleri çok sınırlı idi. Belki de bu nedenle 1965 yılına kadar⁵ Türk İslamcı düşünürler ona ilgi

1 Esposito, *Islam and Politics*, Syracuse University Press, Syracuse, 1998.

2 Gözden geçirilmiş bu metin 2008'de İSAM'da gerçekleşen "II. Meşrutiyet Aydınlarının Din Algısı" adlı konferansta sunuldu ve *İslâm Araştırma Dergisi*'nde (s. 18 (2007), 101-118) yayımlanan daha geniş İngilizce bir makalenin bir parçasıdır.

3 Mümtaz'er Türköne, *İslamcılık, İA*, Michelangelo Guida ve Ömer Çaha, "İslamcılık." *Dünyada ve Türkiye'de Siyasal İdeolojiler* içinde derleyen Ömer Çaha ve Bican Şahin (Ankara: Orion, 2013).

4 Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz, İstanbul, 2003, s. 179.

5 Bedir Yayınevi tarafından *İslâmlaşmak* adlı eseri yayımlanmaya kadar. Ayrıca bu konuda İsmail Kara, *Müslüman Kalarak Avrupa Olmak*, Dergâh, İstanbul, 2017, 3417.

duymamışlardır. Ayrıca Hasan Kayalı'nın ifade ettiği gibi:

Onun soylu seçeresi, yazılarında Osmanlıca yerine Fransızca tercihi, devlet temeli olarak İslam'ı, kuvvetli ve sistemli bir şekilde savunması ve nefret edilen İttihatçı şahıslarla ilişkisinden dolayı ondan, Cumhuriyetin saygısına uygun olmayan bir aday yarattı.⁶

Türkiye dışında ise yazılarına ilk başta ilgi duyuldu. 1927'de İngiliz muhtedi Muhammed Marmaduke Pickthall, Paşa'nın *İslâmlaşmak* eserini İngilizceye çevirmişti.⁷ Ancak 2000'lere kadar, yani Türkiye'de yeniden ilgi duyuluncaya kadar üzerinde çalışılmamıştır.

Paşa'nın Temel Fikirleri

Osmanlı Devleti'nin son yüz senede yaşadığı toprak kaybı ve saldırgan Avrupa'nın teknolojik ve bilimsel üstünlüğü karşısında İslam dünyasının bir gerileme içinde olduğu, İslamcı entelektüellerin ve Said Halim Paşa'nın ortak kanaatleri idi.⁸ İslamcıların ve hâliyle Said Halim Paşa'nın ortak tespitleri şunlardı:

- Müslümanların genel bir fetret, gerileme ve çöküş süreci içinde oldukları kesindir.
- Osmanlı Devleti'nde, İslam dünyasında hareketsizlik ve donukluk hâkim hâle gelmiştir.
- Menfilikler, en mütakâmil din olan İslam'dan değil onun asli kaynaklarından, prensiplerinden, yönlendirmelerinden uzaklaşan idarelerden ve bunlara rıza gösteren ulemadan, Müslümanlardan kaynaklanmaktadır.
- Fetret ve gerilemenin asıl sebebi, ulema ve idarecilerin ihmalleri, hataları ile halkın cehaletidir.⁹

Ortak çözümler ise şu şekilde özetlenebilir: Müslüman dünyanın yeniden ilerlemesini ve yükselişini sağlamak birinci vazifedir. Said Halim Paşa, İslam dünyasının geriliğinin ahlaki ve içtimai olmadığını, iktisadi olduğunu; bu nedenle de varlığını tehdit edici olmadığını gibi telafisinin de mümkün olduğunu söyler.¹⁰ İlerleme ve yükselişi sağlamak için Avrupa'da var olan ilim ve fenleri öğrenmek gerekmektedir. Yani İslamcılık, kesinlikle modernizasyon sürecine karşı olan bir ideoloji değildir. Bilakis Müslüman dünyaya uygun olan yeni bir modernizasyon yolu aranır. İslamcı entelektüeller, Yeni Osmanlıların Tanzimatçılara getirdiği tenkitlerden yola çıkarak aslında yüzeysel ve *alafranga* modernizasyonunun taklidine karşı tavır koymaktadırlar.

Örneğin *Meşrutiyet* adındaki kitapçığında Said Halim Paşa, 1876 senesinde kabul edilen ve II. Meşrutiyet'le yeniden yayımlanan Kanun-ı Esasi'yi eleştirirken Avrupa'nın kanunlarının tercüme edilip Osmanlı Devleti'nde uygulanmasının çok büyük bir hata olduğunu ifade ediyor ve bunun için de şu örneği sunarak diyor ki:

Adalet sistemimizi ıslâh etmek için Fransız adalet sistemini esas aldık. Halbuki Fransız cemiyeti, bizimkine aslâ benzemeyen, aslı ve menşei, ruh hâli, âdetleri ve gelenekleri, irfânı ve medeniyet seviyesi ile bizden pek farklı olan, ihtiyaçları ise çok ve çeşitli bulunan bir toplumdur.

Fransız adalet sistemi mükemmel oluşu ile bizi cezbe etti. Bu da, bizce kabul olunması için kâfi görüldü. Halbuki Fransa'ya hiç bir şekilde benzemeyen bizimki gibi bir memleket için, bu sistemin uygun olup olmadığını kimse düşünmedi. Bu tarzda icra ettiğimiz adliye ıslâhatının, bunca seneler çalıştıktan sonra mâlum şekilde ve hiç derecesinde neticeler vermesi şaşırılacak bir şey değil.¹¹

6 Hasan Kayalı, "Islam in the Thought and Politics of Two Late Ottoman Intellectuals: Mehmed Akif and Said Halim", *Archivum Ottomanicum*, XIX (2001), s. 309.

7 Said Halim Pasha, "The Reform of Muslim Society," *Islamic Culture*, I, 1 (1927), 111-135.

8 Bk.: İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri*, Dergâh, İstanbul, 2001, 20.

9 Kara, 2001, 21.

10 Said Halim Paşa, 2003, 234.

11 Said Halim Paşa, 2003, s. 57.

Görüldüğü gibi Paşa, modernizasyona karşı tepki göstermemekle birlikte Osmanlı toplumuna uygun bir modernizasyon bulunması gerektiği inancındadır.

İslamcılar ve Said Halim Paşa'ya göre Avrupa'yı taklit, İslam'ın sunduğu çözümleri anlayamamaktan kaynaklanmaktadır. İslamcılar, İslam tarihi ve kültürünün, İslam'ı bozucu ve değiştirici geleneksel yapılarından, zihniyet ve müesseselerinden uzaklaşarak Asrısaaadet'e, asıl kaynaklarına, saf İslam'a dönmekle içtihat kapılarını açarak ilimle, akılla barışık İslam'ı yeniden keşfetmek, yeniden hayata hâkim kılmak gerektiğini düşünüyorlar. Bu konuda Said Halim Paşa "Müslümanlar, İslami vazifeleri artık eskisi gibi anlayamıyor ve yerine getirmiyorlar. Günümüz Müslümanları böyle bir beceriksizliğin içine düşmüş bulunuyorlar."¹² der.

Bu noktada Said Halim Paşa'nın Avrupa görüşünden de kısaca bahsetmemiz gerektiğini düşünüyorum. İslamcılar, Batı'nın teknolojik üstünlüğü ve Avrupa'dan bilim alınmasının önemini itiraf ederler. Fakat Avrupa'nın üstünlüğü maddidir, ahlaki ve sosyal değildir. Paşa, o yıllardaki Avrupa'nın düşünce bunalımından etkilenerek İslam dünyasında olmayan sınıf ve zümre kinleri, ırkçılık gibi husumetleri tespit ediyor. Paşa'ya göre bunlar, adalet ve dayanışmayı engelleyen sosyal ve siyasi yapılara yol açar. Ayrıca 1910'da *Sıratılmüstakim* dergisinde "Taassup" adıyla yayımlanan makalesinde şöyle yazar:¹³

İftira etmediğimizden emin olarak iddia edebiliriz ki: Haçlıların bunca zahmetlerini boşa çıkarmamış, Hristiyanlığın yayılmasına ve Avrupa'nın mahut medenileştirme siyasetine daima set çekmiş olan 'İslâmî şahsiyeti'ni ortadan kaldıramamış olmaktan doğan derin öfkesi ve nefreti, Batı'nın Doğu'ya olan düşmanlığının gerçek sebebidir.

19. yüzyılında Osmanlı dünyası, Napolyon'un Mısır Seferi'nden ve Ernest Renan gibi düşünürlerin Avrupalıların ırksal üstünlüğü iddialarından sonra sömürgeci siyasi ve kültürel tehlikeyi algılamaya başlamıştı. Avrupa, bir tarafta hayran bırakan bilim yüzüne sahipken, öbür tarafta iğrendiren ve İslam'dan nefret eden 'Haçlılar' yüzünü gösteriyordu. Avrupa karşısındaki bu tutum bugüne kadar İslamcı entelektüellerin genel tavrı olmuştur.

Tabii yukarıda gösterilen hedefi gerçekleştirmek için *cihat*, *sa'y*, *gayret* gibi kavramları öne çıkararak; *tevekkül*, *fakr*, *dünya*, *zühd* gibi kavramları yeniden yorumlamak ve bu sayede aktif bir insan tipi, hareketli bir toplum modeli ortaya çıkarmak gerekmekte idi.

Bu uğurda yeni bir eğitim-öğretim anlayışı ile cehaleti ortadan kaldırmak, kafaları aydınlatmak da vazgeçilmez vazifelerdendir. Bunlara bağlı olarak terakki için yeni bir şevk oluşturmak; siyasi, dinî, kültürel yönelişler için taşıyıcılık rolü üstlenecek cemiyetlerin kurulmasını sağlamak gerekmektedir. İsviçre'de eğitim gören Said Halim Paşa, Müslüman dünyada eğitim-öğretimdeki yanlış anlayışlar nedeniyle Müslümanların, tabiatı idare eden kanunlar karşısında bilgisiz kaldığını tespit ediyor. Eğitim-öğretimdeki 'iskolastik' düşünce tarzları sebebiyle, İslam dünyası, tabiatı araştırıp inceleme vazifesini ihmal etmeye başlamış ve neticede tabiat ve fizik ilimlerini tamamen terk etmiştir. Bunun için Osmanlı Devleti'nin teşkilatlarının gücünü yenilemek yerine, bilim elitleri, Batı taklidinin daha kolay ve hızlı bir yol olabileceğini düşünmüştü. Fakat hiç kimse, gerek Mısır'da ve gerekse imparatorluğun merkezindeki modernleşme sürecinin, "Avrupa'da olduğu gibi bir güçlendirme, otonomi ve icat değil bir mahrumiyet, bağımlılık ve yamalı, noksan bir taklit"¹⁴ olduğunu Said Halim Paşa'dan başka kimse daha iyi anlayamazdı.

Tüm bu nedenlerden ötürü de İslamcılık, Müslüman kaynaklarını yeniden yorumlamayı ve dolayısıyla İslam dinini yeniden ve doğrudan anlamayı hedeflemektedir. Ulema sınıfından olmayan ve modern

12 Said Halim Paşa, 2003, s. 231.

13 Said Halim Paşa, 2003, s. 153.

14 Karen Armstrong, *The Battle for Gods* (London: Harper, 2004), s. 123.

eğitim sistemlerinden gelen entelektüeller -mesela Said Halim Paşa siyasal bilimler, Mehmet Âkif Ersoy veterinerlik okumuştur, Seyyid Bey medrese eğitimin yanında modern hukuk okulunu bitirmiştir vs.- Tanzimat ve II Abdülhamit Dönemi'nde kurulan ve imparatorlukta yayılan yeni kurumlarda eğitilmiş elitlere hitap ederek yeni metotlarla kendi düşüncelerini ifade etmek zorundalardı. Farklı dönem ve farklı coğrafi koşullarda yapılan bir inceleme olmasına rağmen Dale Eickelman'ın Umman araştırması bizi benzer neticelere ulaştırmaktadır. Eickelman, modern eğitim sistemi yayıldıktan sonra "dinî otorite, dinî kaynakların uzmanı olan ve sıkça erişilemeyen retorikleri kullanan bir elitten, açık dinî tartışmaları mümkün gören ve hareketi isteyen, ikna yöntemi ile erişilir metinlerin üzerine kurulan otoriteye sahip dinî ve siyasal aktivistlere geçer".¹⁵

İslamcılar da benzer bir yaklaşım sergilerler. Asıl kaynaklara ve Asrısaaet örneğine dönüşü vurgulamaları, yeni siyasi teşkilatlanmadan bahsederken geçmiş siyasi kaynakları ve tecrübeleri yok saymaları gibi ciddi bir problemi de beraberinde getirmektedir. Fakat bununla beraber Said Halim Paşa asıl kaynaklardan ziyade mantık argümanlarını kullanarak siyaseti açıklamaya çalışmaktadır. Çok özgün bir İslam devleti tasarladığı için muhtemelen Said Halim Paşa'nın en önemli kitabı olan *Les institutions politique* (İslam Devletinin Siyasi Yapısı)'nin tümü gözden geçirildiğinde temel kaynaklardan sadece 'utlubû el-ilm hatta fî Sîn' (İlim Çin'de de olsa talep edin) hadisinin nakledildiği görülecektir. Kitabın tamamında tavsiye edilen siyasi teşkilatlar veya yapılan tüm eleştiriler 'seküler' argümanlarla ortaya konulmaktadır.

Paşa'nın eserlerinde müstebit ve mutlakiyetçi idareler hakkında çok net bir kınama vardır. 20. yüzyılın başında II. Abdülhamit'in müstebit yönetimine karşı Jön Türklerin muhalefetine katıldığı için Şûra-yı Devlet üyesi ve 1900'dan itibaren Rumeli beylerbeyi olan Paşa, 1905'te İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Ancak burada bir çakışma görebiliriz: Temsili bir Müslüman yönetimini savunmasına rağmen Paşa, 1913'ten sonra ortaya çıkan İttihat ve Terakkinin otoriter yönetimine önemli bir katkıda bulundu. İki sefer İttihat ve Terakkinin sekreterliğine getirilen Said Halim Paşa, 1913'te Mahmut Şevket Paşa öldürüldükten sonra getirildiği sadrazamlık makamında 1917'ye kadar görev yapmıştı.

Birbirine ters gibi görünen bu durum aslında şaşırtıcı değil. Said Halim Paşa'ya göre İslam devletinin siyasi yapısı, şeriat üstünlüğü ve bu şeriatın doğru uygulanması prensipleri üzerine kurulmaktadır. Şeriat hâkimiyeti, tabiat ve insan yaratalışına uygun olan ama insanların arzu ve iradelerine bağlı olmayan, değişmeyen, ahlaki ve sosyal kanunların hâkimiyeti demektir. Fakat insan, fizik ve kimya kanunlarını kavramayı sağlayan gözlem ve inceleme kabiliyetine sahip olsa da hangi şartlar içinde yapılmış olursa olsun, bütün gözlem ve incelemeler şahsi durumlara bağlı kalmakta ve objektif olamamaktadır. Değişen bir siyasi teşkilata sahip olan Batı toplumu, meydana çıktığı zamandan başlayarak günümüze kadar devam etmek üzere sosyal müesseslerini ve hayat tarzını, daimi olarak değiştirmek ihtiyacını duymaktadır. Said Halim Paşa şöyle yazar:

Bu durumdan da anlaşılacağı üzere, Batı toplumundaki sosyal gelişme, ilmî olmayan bir sürü tahmin, araştırma ve tecrübeler sonucu olarak meydana gelmektedir. Belirli ve değişmez bir gaye ve hedefe sâhip olmayan Batı toplumu, işte bu yüzden, daima aniden çıkan ihtiyaçların, geçici durumların ve birtakım yanlış fikirlerin arkasında sürüklenip durmuştu.¹⁶

Bu nedenle, objektif bir yapı ortaya çıkıncaya kadar sınıflar arasında kin ve çatışmaların devam edeceği için aslında Avrupa'da çıkan siyasi sistemler Paşa'ya göre herhangi bir önem taşımıyor.

Şeriat değişmez ve vahyedilmiş bir kanun olduğu için Batı'da meşrutiyet ve demokrasinin vazgeçilmez şartı olan 'millî irade', İslam toplumunda önem kaybetmektedir ve Said Halim Paşa da bunun farkına

15 Dale F. Eickelman, 'Mass Higher Education and the Religious Imagination in Contemporary Arab Societies.' *American Ethnologist* 19(4), s. 652.

16 Said Halim Paşa, 2003, s. 242.

varmaktadır. “Bu ilkeye göre çoğunluğun kararı kanundur ve çoğunluk, kuvvetini sadece sayı çoklğundan alır. Hakkın ve hikmetin en az tesir edebildiği yer ise işte böyle bir kalabalıktır.” der.¹⁷

Paşa’nın anlayışına göre, ‘millî irade,’ azınlıkların karşısında despot bir yapıya götürmektedir. Ayrıca tabiat kanunlarının tespiti gibi olmayan ahlaki ve sosyal kanunlar hiçbir zaman tam olarak tespit edilemez. Bu konularda müşahede ve akıl yardımcı olamaz. Böylece demokratik sistemlerde yasama da toplumun en yüksek menfaatine göre değil hâkim partinin menfaatine göre yürütülmektedir.

Sadece şeriat üzerine kurulan bir siyasi yapı toplumun ve insaniyetin gerçek ihtiyaçlarına cevap verebilir. Paşa, şöyle der:

İslamiyet’in sosyal sahada yaptığı iş, kelimenin tam mânâsıyla eşitlik ve hürriyet esaslarına dayanan sosyal bir yapı kurmuş olmasıdır. Öyle bir sosyal yapı ki, sınıf ve parti çatışmaları, cemiyetten tamamen kaldırılmış; hürriyet ve eşitlik esaslarına karşı hiç bir karşı çıkma olmamıştır.¹⁸

Paşa’nın bu eleştirileri, Tocqueville ve Madison gibi liberal düşünürler tarafından çoktan çözülmüştü. Fakat Said Halim Paşa, İttihat ve Terakki ve diğer siyasi akımlar gibi toplumdaki fertleri bir kenara koyarak korporatist bir model düşünmektedir. Hayal ettiği siyasi sistemde “milletin vekilleri, üstünlük sağlamak veya hükmetmek maksadıyla birbirlerine girmeyecekler; ortak gayelerine hizmet için yekdiğerine yardıma koşacaklar”¹⁹dır. İmparatorluğun siyasi ile sosyoekonomik açıdan zor durumda olması ve Avrupa’da yaşanan tartışmalar da muhtemelen bu görüşe yol açmıştı. Ayrıca unutmayalım ki Paşa’nın sürgünde bulunduğu Roma’da, demokrasi eleştirilerinin yer aldığı *Les institutions politique* isimli kitabı 1921’de yayımlandıktan bir yıl sonra Mussolini aynı şehirde benzer eleştirilerle yürümüştü.

Said Halim Paşa’nın, uzun siyasi tecrübesindeki ve kendi partisinde yaşadığı tartışmalara rağmen herhangi bir toplumda farklı menfaat anlayışları ve farklı gayeler olabileceğini anlamamaktadır. Bu konuda, Paşa der ki:

Müslümanların siyaset hayatında ise bu gibi ayrılıklar, mevcut cemiyet nizamını daha fazla geliştirmek ve daha sağlam bir hâle getirmekten ibaret olan ortak gâyeye [*but commun*] varmak için takip edilecek en kestirme yolun seçindeki görüş farklılıklarından başka bir şeyden ileri gelmez.²⁰

Sonuç

Said Halim Paşa’nın hayat hikâyesi incelendiği takdirde görülecektir ki tam anlamıyla ‘Osmanlı’ bir düşünürdür. Zira büyük ihtimalle Arnavut asıllı bir aileden gelen Paşa, hem Kahire hem İstanbul’da yetişti. Ölmeden önce kaleme aldığı son ve önemli eseri *Les institutions politique*’in girişinde Anadolu toprağındaki mücadeleye bakmaktansa Mısır’daki Zaglul’un millî mücadelesinden bahseder. Devlet-i Âli’yi emperyalistlerden kurtarmak için seneler boyunca mücadele eden Paşa, eserlerinde ve özel yazılarında Fransızca kullanmayı tercih ediyordu. Sonraki kuşaklarda unutilan bu tavır çağdaşı Osmanlı düşünürleri gibi etnik veya coğrafik bir sınırlandırma tanıımıyordu, ufukları epeyce geniş bir dünyaya sahipti.

Vefatından sonra Hint Müslümanları Said Halim Paşa’ya karşı büyük bir ilgi duymaya başlamışlardır. Büyük şair Muhammed İkbal’in *Cavidname*’de Afgani yanında saygıyla bahsettiği Paşa, eserleri ile Türkiye’de pek alaka uyandırmamıştır. Buna rağmen Said Halim Paşa önemli ve etkileyici bir Osmanlı İslamcı entelektüelidir.

17 Said Halim Paşa, 2003, s. 228.

18 Said Halim Paşa, 2003, s. 229.

19 Said Halim Paşa, 2003, s. 252.

20 Said Halim Paşa, 2003, s. 258.